

голов. ред. В. Т. Бусел.] – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.; 6. Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. – К., 2003; 7. Етимологічний словник української мови: у 2 т. – Т. 2. / Українська вільна академія наук. – [авт.-укладач Рудницький Я. Б]. – Вінніпег, 1962-1972; 8. *Єрмоленко С.Я.* Мінлива стійкість мовної картини світу // Мовознавство. – 2009. – № 3-4. – С. 94-103; 9. *Жайворонок В.В.* Етносимвольні асоціативні паралелі в українських народних піснях під кутом зору О.О. Потебні // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 23-31; 10. *Кочерган М.П.* Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу // Мовознавство. – 2004. – №5-6. – С. 12-22; 11. *Мусієнко В.П.* Українська етнографічна лексика: ідентифікація та типологія // Мовознавство. – 2006. – № 2-3. – С. 130-136; 12. *Никитина С.Е.* О концептуальному аналізі в народній культурі // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – 204 с.; 13. *Никитина С.Е.* Тезаурус языка фольклора в машинном ракурсе // Фольклор: проблемы тезауруса. – М.: Наследие, 1994. – С. 27-47; 14. *Росовецький С.К.* Український фольклор у теоретичному висвітленні: Підручник. – №: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет, 2008. – 623 с.; 15. Словарь української мови: у 4-х т. / [автор-укладач Грінченко Б.Д.]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958; 16. Словник синонімів української мови: В 2 т / [А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін.]. – К.: Наукова думка, 1999 – 2000. Т. 1 – 1040 с., Т 2 – 960 с.; 17. Словник української мови: в 11-ти т. / [ред. Білодід І.К.]. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980; 18. Этимологический словарь русского языка: в 2-х т. / [авт.-сост. Преображенский А.Г.]. – М, 1959. – 1284 с.; 19. Этимологический словарь русского языка: в 4 т / [автор-сост. Фасмер М.] / – М.: Прогресс, 1986-1987.

Вакуленко М.О. (Київ, Україна)

Семантичні особливості вживання українських паронімів і псевдосинонімів у контексті перекладу російських фахових термінів

У цій роботі розглянуто проблеми вживання термінів-паронімів і "псевдосинонімів" у сучасній українській мові на основі поєднання термінології аналітичного та статистичного методів науки. Подано рекомендації щодо правильного вживання таких реалій.

Ключові слова: паронім, семантика, лексема, термін, термінологія, переклад, статистичний метод, аналітичний метод.

В данной работе рассматриваются проблемы употребления терминов-паронимов и "псевдосинонимов" в современном украинском языке на основе сочетания терминологии аналитического и статистического методов науки. Даются рекомендации по правильному употреблению таких реалий.

Ключевые слова: пароним, семантика, лексема, термин, терминология, перевод, статистический метод, аналитический метод.

In this work, the problem of paronyms and "pseudosynonyms" in modern Ukrainian language is investigated on the basis of combination of both statistical and analytical methods of the terminology as a science. Recommendations on correct use of such forms are given.

Key words: paronym, semantics, lexeme, term, terminology, translation, statistical method, analytical method.

У розвинених терміносистемах неодмінно виникають „парні” терміни, терміноїди та лексеми, схожі за написанням чи звучанням (пароніми) або за значенням („псевдосиноніми”), вживання яких являє певні складнощі навіть для фахівців. Це зумовлює актуальність такого дослідження. Складність у тому, що в російській мові для нижченаведених понять існує лише один термін, тому добре знання російської тут навряд чи допоможе. Відшліфовуючи науковий стиль "Тлумачного словника з фізики" [5], ми переконалися на практиці, що прагнення вжити "модну", "сучасну" словоформу далеко не завжди є доцільним і виправданим. Отже, треба розвивати відчуття рідної мови і звертатися до українського узусу та семантики, проводячи всебічний порівняльний аналіз кожного терміна (тобто поєднувати аналітичний та статистичний методи науки термінології). Метою цієї розвідки є дослідження таких складних випадків уживання.

Ось низка характерних прикладів.

Лучший: кращий – найкращий. У російській мові слово *наилучший* рідковживане, тому в обох випадках фігурує *лучший* – і це заплутує тих, хто не володіє українською в достатній мірі. Отже, *кращий* (за когось) – це відносний ступінь порівняння, і це зовсім не означає, що кращий від усіх. **Найкращий** (серед усіх), тобто номер один – це абсолютний ступінь порівняння: *Карлсон – найкращий* у класі. Подібні відмінності у значенні мають пари *вищий – найвищий, менший – найменший, більший – найбільший* тощо.

Определение: означення – визначення. У монографії „Словотвір сучасної української літературної мови” зазначено, що префікс *о-* має здебільшого фінитивне значення, вказуючи на набуття суб’єктом певної ознаки або поширення її на якийсь об’єкт [12, 260]. Отже, **означення** – це дефініція, окреслення якостей, характеристик чи меж чого-небудь. Саме такого розуміння цього терміна ми притримувалися в своїй термінографічній роботі [1; 2; 5] – що відповідає також його тлумаченню „Словником української мови” [11, 657] як „твердження, що роз’яснює, якого розуміння надають тій чи іншій назві або виразові”. Цей термін має семантичний зв’язок із лексемою *ознака*: означення поняття дається на основі та з використанням його *ознак*. **Визначення** – це детермінування, вимірювання, фіксування, дослідження, з’ясування, усвідомлення особливостей, величини чи властивостей чого-небудь за допомогою приладів чи логічних міркувань. Саме так розділяються ці терміни у фізико-математичних науках, і саме так трактується цей термін у відповідних навчальних курсах вищої та середньої школи. І з таким підходом перегукується філологічний термін „означення” – тобто слово, словосполучення чи навіть речення, що надає певні ознаки якомусь предмету чи явищу. За формою та змістом філологічне означення, виражене реченням, і математичне означення є тотожними. Та й у сучасних білоруських стандартах наводяться „Терміни і азначэнні”. Отже, означуємо поняття, а визначаємо відстань, площу чи вагу. Термін „визначення” доречний, коли йдеться про здобування нових знань у процесі наукового

пошуку, а „означення” – коли йдеться про пояснення, подання вже відомих знань. Масі можна дати *означення* (дефініцію) – тобто пояснити, що це таке, – а можна її *визначити* – тобто виміряти. Інтеграл – *(не)означений* (його межі мають делімітаційні знаки або їх не мають, тобто позначені або ні), функція – *(не)визначена*. Подібним чином розрізняються ці терміни й у працях багатьох інших українських термінологів, зокрема в доповіді [8, 29]. Отже, коли мова йде про представлення усталених понять у державних стандартах, то, за прикладом Білорусії, доречною є форма „терміни та означення” – а не „терміни та визначення”.

Связанный: зв'язаний – пов'язаний. *Зв'язаний* – це закріплений (про електрони, заряди). *Електрони зв'язані між собою в пари*. *Пов'язаний* – залежний, зумовлений. *Термодинамічна ймовірність стану пов'язана з його ентропією*.

Способность: здатність – спроможність. *Здатність* (на що; якісна характеристика) – від слова „давати”. *Спроможність* (наскільки; кількісна характеристика) – від слова „могти”. Оптичний прилад має роздільну *спроможність* (або просто *роздільність*): вона показує, наскільки він *може* розділити сусідні точки зображення. Випромінювальна *спроможність* тіла виявляє, скільки це тіло *може* випромінювати. *Здатність* притягувати заряди, бути *здатним* на що-небудь – означає *давати* можливість здійснити щось.

Постоянный: сталий – постійний. *Сталий* (англ. *constant, stable*) – такий, що не змінюється в часі чи просторі. *Постійний* (англ. *continuous, permanent, constant*) – присутній час від часу (регулярно чи періодично) або наявний весь час. Струм (напруга) – *сталий*, а не постійний. Магніт – *постійний*. *У відкритих системах можливі стаціонарні стани зі сталюю (тобто незмінною) ентропією під час постійного (тобто безперервного, повсякчасного) вироблення ентропії*.

Плотность: густина – щільність. *Густина* (англ. *specific weight, density, gravity*) – поняття неперервне, а *щільність* (англ. *tightness, compactness*) – дискретне, перервне. *Спектральна густина теплового випромінювання, густина ймовірності*. *Щільність* прилягання, *щільність* упакування, *щільність* силових ліній, *щільність* станів.

Металлический: металевий – металічний. *Металевий* – зроблений із металу, *металічний* – має властивості чи ознаки металу. *Металева* пластина, але *металічний* блиск.

Проницаемый: проникний – проникливий. *Проникний* (про середовище) – через який проникають, пасивна ознака. *Проникливий* (про людину, проміння) – який здатен проникати через щось, активна ознака.

Потенциальный: потенціальний – потенційний. *Потенціальний* – такий, що має потенціал. *Потенційний* – можливий. *Потенціальне поле, потенціальна енергія*; але *потенційний* слухач.

Конечный: кінцевий – скінченний. *Кінцевий* (англ. *end*) – це такий, що міститься на (в) кінці, на краю: *кінцевий результат, кінцева зупинка*. *Скінченний* (англ. *finite*) – такий, розміри якого не є нескінченно великими

чи малими: **скінченні** числа, **скінченні** різниці, **скінченна** величина, **скінченновимірний простір**.

Или: чи – або. **Чи** означає непевність, невизначеність вибору: якийсь один із двох (кількох) варіантів може бути вибраний, причому за наведених умов усі варіанти однаково придатні. *Той чи інший; чи той, чи цей. Чи не той то Омелько, що працює помаленьку? Чи в вас улита якась отрута, чи може справді ви знахарі? Наявна різниця ходу зводиться до нуля чи до іншого значення, що його вимагає принцип вимірювань. Усяке тіло продовжує утримуватися у своєму стані спокою чи рівномірного і прямолінійного руху, доки їй оскільки воно не примушується прикладеними силами змінити цей стан.*

Або – означає, що який-небудь із двох (кількох) варіантів вибирається напевно й однозначно: лише один вибір відповідає кожній із наявних умов. Виштовхувальну силу називають також архімедовою, **або** гідростатичною піднімальною силою. Парагелій і ортогелій є станами атома гелію, що відповідають антипаралельній **або** паралельній орієнтації спінів обох електронів атома.

А ось цікаві приклади, де необхідні обидва прийменники. Якщо умовного спостерігача розмістити в центрі мас Землі **чи** Сонця, то кажуть відповідно про апекс руху Землі **або** Сонця. Рівень Фермі у виродженому напівпровіднику розташований **або** всередині зони провідності **чи** валентної зони, **або** в забороненій зоні в безпосередній близькості від країв цих зон. Вимірювання в окремих точках **чи** ділянках, розташованих усередині синтезованої апертури, можуть бути послідовними в часі **чи** одночасними (послідовний **або** паралельний синтез) **або** поєднувати обидва види синтезу. Молекулярні сполуки – хімічно індивідуальні сполуки, що складаються з двох **чи** більшої кількості молекул, зв'язаних силами міжмолекулярної взаємодії (специфічними **або** універсальними).

Чтобы: щоб – аби. „Новомодний” сполучник **аби** зараз уживають часто і здебільшого не до ладу – навіть незважаючи на те, що про це протиставлення вже неодноразово писано раніше (зокрема, в [3; 4; 7]). На відміну від чеської мови, де він має нейтральне значення, в українській цей сполучник надає вислово виразного зневажливого відтінку (російський відповідник – *лишь бы*): *стук-грюк – аби з рук, хай гірше, аби інше*. І також: *зробити абияк, абищо, абиде* тощо. „Він має **неабиякий** талант” – тут, заперечуючи зневажливе значення, ми підкреслюємо пошану до людини. Тому в нейтральному, діловому, науковому мовленні слід уживати сполучник **щоб**.

Вид: вид – вигляд. **Вид** (англ. *mode, species, type*) – варіант, тип, мода, різновид. **Вигляд** (англ. *view, form, format, structure*) – форма, подоба. Отже, є **види** випромінювань, **коливань** тощо, але **рівняння має вигляд**.

Колебательний: коливний – коливальний. Відсутність суфікса „-аль-” указує на самочинність дії (у відповідному дієслові є частка „-ся”). **Колівний** – той, що коливається сам: **коливна система, коливний контур**. **Коливними** є: величини, системи, контури. **Коливальний** – це той, що коливає, породжує коливання, стосується коливань, пов'язаний із коливаннями: **коливальна**

енергія (тобто енергія коливань), *коливальні ступені вільності*, *коливальний процес*, *коливальне зміщення* (тобто зміщення при коливаннях), *коливальна швидкість* (тобто швидкість коливання) тощо. *Коливальними* є: процеси, рухи, ступені вільності, рівні, стани.

Бесплатный: безплатний – безкоштовний. Під впливом автоматичних перекладачів сумнівної якості останнє слово зараз набуло шаленої популярності. Втім, як слушно зауважено ще в [9], значно придатнішим є перший термін. Порівняймо: *платні послуги – безплатні послуги*. *Коштовне каміння* – (тобто цінне, вартісне) – *безкоштовне морозиво* (тобто нецінне і невартісне?). *Безкоштовним* може бути лише те, що не має коштовності (тобто собівартості): сміття, відходи, явища природи. А те, за що ми не платимо – *безплатне* (але не безкоштовне). Наприклад, проїзд у міському транспорті може бути *безплатним* (коли для пасажирів його ціна зводиться до нуля), але завжди *коштує* державі певних витрат.

Объявление: обява – оголошення. Намагання „віддалитися” від російської мови змушує декого з нас збіднювати мову, вживаючи скрізь лише друге слово. *Об'ява* (те, що з'явилося) – це письмове повідомлення. З іншого боку, повідомлення *голосом* – це *оголошення*.

Никакие: ніякі – жодні. Сферу вживання останнього слова воно ж саме й підказує – це одина: *жодного разу*, *жодна людина* тощо. І розважливо було б уникати цього слова, якщо йдеться про множину. Російську фразу *от него одни проблемы* слід перекладати як *від нього самі проблеми* – а не „одні проблеми” (до речі, вираз *я остался один дома* перекладаємо також без допомоги слова „один”: *я лишився сам удома*). А *жодних проблем* – це так само грамотно, як і *одних проблем*. Треба брати до уваги зміст виразу, а не відштовхуватися від російського слова – і не буде ніяких проблем.

Измерение: вимір – вимірювання. *Вимір* (англ. *dimension*) – це просторовий аспект існування об'єкта: *тривимірний простір*, *він живе в іншому вимірі*. *Вимірювання* (англ. *measurement, determination, measuring (operation), measure, metering, sizing, sensing, test, mensuration, ga(u)ging*) – процес визначення величини чи інтенсивності чого-небудь: *вимірювання швидкості*, *похибка вимірювання*, *методи вимірювання*.

Замкнутый (одетый, повёрнутый): замкнений (одягнений, повернений тощо) – замкнутий (одягнутий, повернутий тощо). Обидва – дієприкметники, але другий значно більше тяжіє до прикметника. Перший означає безпосередній наслідок впливу на об'єкт: *нещодавно розвинена теорія*, *замкнені двері* (пор. рос. *запертая дверь*), *щойно поглинена речовиною енергія*, *недорозвинені* (пор. рос. *недоразвитые*) *кінцівки*, *розвинені* (пор. рос. *развитые*) *відносини*, *розгорнений сувій*, *втягнутий* (пор. рос. *втянутый*) *із води*, *затягнутий у куток*, *повернений борг* (від повернення), *перевернений* з ніг на голову, *затиснений* у *лежачих* (під час виготовлення чи ремонту деталі). Другий описує більш-менш усталену або постійну ознаку чи особливість: *замкнутий* (пор. рос. *замкнутый*) *контур*, *замкнута людина*, *сумарна поглинута доза*, *розвинутий* (пор. рос.

развитой) соціалізм, **розгорнутий** (тобто деталізований) *план чи виклад, витягнутий* (пор. рос. *вытянутый*) у довжину, міцно **затягнутий** вузол, **повернутий** під прямим кутом (від повертання), **перевернуте** зображення, **затиснутий** в ущелині. *Я вже одягнений* – значить, шойно вдягнувся; він завжди охайно **одягнутий** – це риса характеру людини. **Розтягнені** зв'язки (чи сухожилля) – це спортивна травма; **розтягнуті** зв'язки (чи сухожилля) – це високий рівень підготовленості.

Сборка: збірка – складання. При перекладі російських термінів-словосполучень *заводская сборка, сборка автомобиля, сборная конструкция* тощо часто відштовхуються від російського *сборка* і послуговуються терміном *складання*. Недоліком точного українського відповідника цього терміна (*збірка*) вважають також те, що він уживається щодо творів письменників чи поетів.

Утім, чи не найважливішим мірилом доцільності того чи іншого терміна є точність відображення заданого поняття. У цьому випадку йдеться про створення з розрізаних частин цілісної конструкції, апарата чи моделі, що в результаті набуває здатності виконувати певні функції чи маніпуляції. А тепер можна порівняти семантику обох відповідників та споріднених до них слів.

Слово "складати" має ряд інших переважних значень, доволі віддалених від заданого: *складати іспити* (пор. рос. *сдавать экзамены*), *складати оди* (пор. рос. *слагают оды*) тощо. *Складати план, список, графік* (рос. *составляют план, список, график*) означає придумувати, накреслювати, записувати план, список чи графік. *Складати [план, список, графік]* (рос. *составляют [план, список, график]*) означає придумувати, накреслювати, записувати [план, список чи графік]. *Складати конкуренцію* (рос. *составляют конкуренцию*) означає створювати конкуренцію. І тут не йдеться про механічне з'єднання окремих деталей в єдине ціле.

Що ж стосується функціонального стану об'єкта складання чи збирання, то слово "складати" свідчить не про його готовність виконувати ті чи інші операції, а швидше навпаки – про його недієвий стан. Сидіти *склавши руки* – означає нічого не робити. *Складати повноваження* (рос. *слагают полномочия*) – означає зупиняти, скасовувати повноваження. *Складати речі* (рос. *складывают вещи*) означає розміщувати їх компактно – але не утворювати з них цілісну систему, готову для здійснення певних операцій. А зворотний префікс утворює слово, основне значення якого не є антонімічним до *складати* у значенні *збирати, монтувати*. Слово *розкладати* описує насамперед процес зміни взаємного розташування окремих частин предмета без порушення його цілісності з метою використання: *розкладати складаний ніжик* (зворотне до *складати ніжик* – тобто ховати лезо). Також можна *розкладати функцію в ряд* (зворотне до *просумовувати ряд*). Можна розкладати розрізнені предмети (які не утворюють цілісної системи) по полицях (зворотне до *складати на купу*). *Розкладатися* – означає *гнити, розпадатися*. *Складка* – особливість поверхні, утворена внаслідок складання в сенсі змінання.

З іншого боку, слово *збирати* характеризує процес утворення, породження

певної готовності до виконання необхідних дій чи функцій (напр., *збиратися в дорогу*). Найголовніше значення ж терміна *розбирати* – розділяти на окремі частини чи деталі, в результаті чого функціональна готовність зникає. Тобто за допомогою зворотного префікса утворюється антонім, який описує насамперед зворотний процес. Добре корелюють із заданим значенням і вирази "збірна команда" (це єдиний колектив, цілісна одиниця, готова до виконання поставлених завдань), "збирати ягоди" (тобто не просто перетасовувати чи скидати їх в одне місце, а утворювати з розрізнених одиниць єдину сукупність, готову до вживання чи подальшої переробки).

Те, що термін "збірка" може стосуватися як автомобіля чи двигуна, так і віршів, є його перевагою, а не недоліком: це означає, що він є природним для мови і широко вживається в усіх подібних значеннях.

До того ж, українське словотворення відрізняється від польського тим, що поряд із застосуванням фіналі "~ння" широко використовує й "~ка": *ложка, казка, в'язка, думка, домівка, довідка, кінцівка, очистка, посадка, позначка, перепідготовка, складка, виставка, вставка, підставка, заставка, знижка, звичка, згадка, стрижка, розтяжка, врізка, зарядка, описка, записка, затримка, витримка, зупинка, підбірка, вибірка, виїздка, правка, вказівка, мовчанка* і т.д. Тому термін *збірка* є принаймні не менш "українським", аніж *складання*.

Отже, терміни *збірка* та *складання* є синонімічними, приблизно рівновартними з погляду гнучкості, доброзвучності та узгодження з літературними нормами, але семантичне навантаження слова "збірка" значно ближче до істини. Тому перевагу слід надавати терміну "збірка": *заводська збірка, збірка автомобіля, збірна конструкція, автоматична збірка* і т.п.

Масло: олива – мастило. Першим терміном, як зазначає М. Д. Гінзбург [6], колись позначали оливкову олію, яку використовували як технічний продукт – для спалювання в лампадах. Цей термін зазнає семантичної інтерференції аж трьох слів: *олива* (*маслинове дерево*), *оливка* (*маслина*) – див. [11], – а також *оливо* (*станум*). Очевидно, саме через це він і вийшов з ужитку. До речі, вираз *оливкова олія* має перевагу перед не дуже вдалим складеним терміном *маслинова олія*, оскільки в українській мові слова *олія* та *масло* означають різні поняття. Стандарт „Нафтопродукти. Терміни та визначення” [ДСТУ 3437–96] в п. 4.13 намагається відродити термін *олива*, що не витримав випробування часом і практикою. До того ж, цей термін трактується тут значно ширше свого первісного значення і означає „суміш високомолекулярних нафтових вуглеводнів, що використовується в техніці як мастильний, електроізоляційний, консерваційний матеріал та робоча рідина”. Як бачимо, захисники цього терміна навіть у його означенні змушені згадати про мастило. Тому таке штучне розширення його семантики та насильницьке „відродження” навряд чи виправдане. Тим більше, що це заводить нас надто далеко від первісного значення. Отже, перший термін із пари *олива – мастило* не є вдалим.

Другий термін означає речовину, яка змашує тертьові з'єднання – причому це може бути не лише густа речовина, а й рідина. Інтегрована лексикографічна

система „Словники України” [13] означає слово *мастильниця* як посудину для мастила із пристосуванням для змащування деталей машин тощо. Російський переклад цього терміна – *маслѐнка*. Отже, йдеться насамперед про мастильну рідину, яка видавлюється через носик. Саме в такому розумінні вживав слово *мастильниця* Платон Воронько: „Я мастильницю свою, Наче зброю у бою, Щогодини заряджаю. Коли поїзд виряджаю, Всі підшипники мащу”. У згаданому словнику є й термін *мастилопровід*. По мастилопроводах рухається рідина, а не густа аморфна речовина. Жінки змащують лице не тільки густим кремом, а й рідким тоніком чи рідиною для зняття чого-небудь. Рани змащують рідким розчином йоду, деко перед приготуванням пирогів змащують олією. Як бачимо, слово українського походження *мастило* має потужний узус в українській мові – як власний, так і дериваційний. Тому термін *минеральное масло* слід перекладати як *мінеральне мастило*. Цю поправку потрібно внести й у відповідний стандарт.

Обратний: зворотний – обернений. Як впливає зі „Словника української мови” [11], *зворотний* – це протилежний; такий, що веде назад. Англійські відповідники такі: *back(ward), reverse, return, opposite, inverse, reciprocal*. **Обернений** (англ. *inverse, reciprocal*) – зроблений навпаки, доповнювальний; повернутий.

Із прикметником *зворотний* поєднуються іменники *напрямок, бік, рух, знак* (плюс чи мінус), *процес* (має напрямок). Сума прямого та зворотного дорівнює нулеві. *Зворотна адреса, зворотний зв'язок, зворотна ліквіація* (рос. *обратная ликвіація*, англ. *reverse segregation*), *зворотна лауеграма* (рос. *лауеграма обратного отраження*, англ. *back-reflection Laue pattern*) – тобто лауеграма зворотного відбивання, зворотна мода (англ. *backward mode*), зворотна мутація (англ. *back mutation*), зворотна полярність (англ. *reverse(d) polarity*), зворотна послідовність (англ. *reverse sequence*), зворотна характеристика (англ. *reverse characteristic*) – тобто характеристика зворотного процесу, зворотна емісія (англ. *back emission, reverse emission*), зворотне нагнітання (англ. *pumpback*), зворотне розсіяння (англ. *backscatter, backward scattering, inverse scattering, monostatic scattering*), зворотний позитив (рос. *обратный позитив, позитив с зеркальным изображением*, англ. *reversed positive, wrong-reading positive*), зворотне зміщення (англ. *back bias, reverse bias*), зворотний опір (англ. *back resistance, reverse resistance*) – тобто опір у зворотному напрямку [на відміну від оберненого опору: обернена до опору величина – це провідність], зворотний струм (рос. *обратный ток*, англ. *backlash, back current, backward current, inverse current, reverse current, return current, fold back current*), зворотне рівняння (англ. *backward equation*), зворотний аналіз (англ. *backward analysis*), зворотний порядок (англ. *inversion*), зворотний знак (англ. *opposite sign*), зворотний курс (рос. *обратный курс*, англ. *back course, reciprocal heading*), зворотний осмос (англ. *back osmosis, reverse osmosis*), зворотний перехід (англ. *reverse transfer*), зворотна фаза (рос. *обратная фаза*,

противоположная фаза, противофаза, англ. opposite phase, reversed phase).

Ось приклади вживання цього терміна в науково-технічній літературі (див. також [5]). *Причина вимушеного розсіяння світла – зворотний вплив світлових хвиль на розсіювальне середовище, зумовлений його оптичною нелінійністю. Відбувається зворотний перехід кінетичної енергії потоку в енергію тиску. Градієнт температури не змінює знака при зміні напрямку поля на зворотний. Обернення часу – операція заміни часу $t \rightarrow -t$, що зіставляє якому-небудь руху (чи еволюції) системи інший рух, при якому система послідовно в зворотному порядку проходить ті ж стани, що й у початковому русі. Зворотні міжзонні переходи називають рекомбінацією носіїв заряду. Повторювач напруги – підсилювач електричних коливань, охоплений так званим 100%-ним від'ємним зворотним зв'язком. Зворотливий процес у термодинаміці – процес переходу термодинамічної системи з одного стану в інший, який може проходити як у прямому, так і в зворотному напрямку через ті ж самі проміжні стани. Іонізаційна рівновага встановлюється в стаціонарних умовах за рахунок балансу сукупності прямих і зворотних процесів – іонізації та рекомбінації йонів і електронів. Хімічна рівновага – стан системи, у якій прями та зворотні реакції протікають з однаковою швидкістю. Світловий спалах виникає при зворотному переході атома або молекули зі збудженого стану в нормальний. При русі середовища із внутрішнім тертям під тиском розуміють взяте зі зворотним знаком середнє арифметичне трьох нормальних напружень у даній точці.*

При керуванні цей прикметник уживається з прийменником "до". *Вимушене висилання відбувається в результаті квантового переходу з вищого рівня енергії на нижчий і є процесом, зворотним до процесу поглинання випромінювання. Розупорядкування – процес, зворотний до упорядкування. Перенесення фізичної величини відбувається в напрямку, зворотному до її градієнта.*

Із прикметником *обернений* поєднуються іменники *величина, явище, ефект, задача*. Добуток прямого та оберненого дорівнює одиниці. *Обернена решітка* (англ. *reciprocal lattice*), *обернена теорема* (англ. *inverse theorem*), *обернена функція* (англ. *inverse function*), *обернене двійникування* (англ. *reciprocal twinning*), *обернене перетворення* (англ. *reverse conversion, inversion, reconversion, inverse transformation*), *обернене перетворення Фур'є* (англ. *Fourier inversion, inverse Fourier transform*), *обернення матриці* (англ. *matrix inversion*); *обернена відповідність* (англ. *inverse correspondance*), *обернене число* (англ. *inverse number, reciprocal number*), *обернений спектр* (англ. *inverse spectrum*), *обернений логарифм* (англ. *inverse logarithm*).

Ось приклади вживання [5]. *Представлення випромінюваного системою поля у вигляді суперпозиції полів окремих мультиполів плідне і в обернених задачах відновлення властивостей джерел за характеристиками їхнього випромінювання. Оптична густина може бути визначена як логарифм величини, оберненої коефіцієнту пропускання шару речовини. Десорбція – явище, обернене адсорбції. Для кожного елемента групи існує обернений. Біла діра – гіпотетичний космічний об'єкт, еволюцією якого є обернений у часі гравітаційний колапс небесного тіла з утворенням чорної діри. Енергія*

блхівських електронів періодична в оберненому просторі. Власні значення лінійного оператора T – набір чисел λ таких, що або оператор $T - \lambda I$ не має оберненого, або оператор $(T - \lambda I)^{-1}$ необмежений, а множина його значень цільна. Зона Бріллюена – комірка оберненої решітки кристала, що містить усі трансляційно нееквівалентні точки. Імпеданс – величина, обернена повній провідності. Течія має характер, обернений характеру течії в дифузорі. Обернення хвильового фронту (англ. *wave front inversion*) – автоматичне формування за допомогою різних фізичних механізмів і схемних рішень так званого оберненого пучка, тією чи іншою мірою відповідного до оберненої в часі картини розповсюдження надхідного (вхідного) пучка. Об'єктив – оптична система (чи її частина), повернена до об'єкта спостереження або зйомки і яка створює дійсне, обернене відносно об'єкта зображення. Оскільки рух є відносним, то можна провести обернене міркування. Характерний час зміни збурень майже такий чи менший за обернені частоти переходу. Дифракційна розбіжність пропорційна довжині хвилі і обернено пропорційна радіусу діафрагми. У найзагальнішому випадку температуру означають як величину, обернену похідній від ентропії тіла за його енергією.

При керуванні прийменник "до" не вживається з цим прикметником. Ефект Віллара обернений магнітострикції. В оптиці та спектроскопії хвильовим числом часто називають величину, обернену довжині хвилі.

Якщо російські терміни *обращение*, *обращённый* уживаються в розумінні „перетворення”, „перетворений”, то вони перекладаються відповідно обернення, обернений: обернення фотографічного зображення (рос. *обращение фотографического изображения*, англ. *photoreversal*, *photographic reversal*), обернення позитивного зображення на негативне (рос. *обращение позитивного изображения на негативное*, англ. *image positive-negative reversal*), обернення зображення (англ. *inversion*, *image reversal*), обернений негатив (англ. *reversed negative*), обернення ряду (рос. *обращение ряда*, англ. *inversion of series*), обернений діод (рос. *обращённый диод*, англ. *back(ward) diode*, *breakdown diode*, *degenerate tunnel diode*, *inverse diode*, *upside-down diode*), обернений магнетрон (рос. *обращённый магнетрон*, англ. *external-cathode magnetron*, *Hull magnetron*, *inverse magnetron*, *inverted magnetron*), обернений шар (рос. *обращённый слой*, англ. *inversion layer*), обернений транзистор (рос. *обращённый транзистор*, англ. *inverse transistor*, *inversely-operated transistor*, *inverted transistor*), обернений емітер (рос. *обращённый эмиттер*, англ. *inverted emitter*), обернений лунолот (рос. *обращённый эхолот*, англ. *inverted echo sounder*).

Ось приклад уживання в науковому тексті. *Явище Сабатьє – фотографічний ефект, який полягає в утворенні частково, а інколи й повністю оберненого (позитивного) зображення на світлочутливому шарі, якщо після зйомки і неповного проявлення піддати шар рівномірному засвіченню по всій площі, а після цього остаточно його проявити.*

Рисунок: малюнок – рисунок. У редакціях науково-технічної літератури часто схилиються до думки, що *малюнок* – це витвір людини, а

рисунок – зображення, одержане на комп'ютері. Пояснюють це тим, що комп'ютер креслить не криві лінії, як художник, а рисочки. Але ж полотно чи папір, на якому малюють художники, складаються з волокнин. Унаслідок капілярних явищ фарба рухається вздовж цих волокнин і утворює такі самі рисочки, що й у комп'ютері. Крім того, малюнок може бути виконаний і технікою штрихування. До того ж, новозапозичений із німецької мови термін *рисунок* в українській мові є непродуктивним – на відміну від російської та польської мов, де цей термін та його похідні уживаються дуже широко. Це свідчить про його неприродність для українського середовища. Термін *малюнок* – хоч і запозичений із німецької мови – цілком прижився у нас, про що свідчить його добра словотвірна здатність: *маляр, малювати (вмалювати, змалювати, намалювати, розмалювати, перемалювати* тощо), *намальований*. Отже, автори наукових публікацій мають подавати як ілюстрації не рисунки, а малюнки.

Стержень: *стержень* – *стрижень*. Перший термін, так само як похідні від нього слова (*стерженьок, стерженець*), не має немилозвучного звукосполучення "ри" та небажаної асоціації зі стрижкою. Тому доцільно віддавати перевагу саме цьому термінові.

Направлений: *напрявлений* – *спрямований, скерований*. Перший термін доцільний тоді, коли йдеться про *вказування* напрямку: *напрявлена* антена. Споріднений термін – *напрямна*. Другий та третій – коли йдеться про *рух* у певному напрямку: *спрямувати (скерувати) потік, скерувати (спрямувати) літак, його зусилля спрямовані на досягнення мети, цілеспрямована людина*.

Групировка: *угруповання* – *угруповання*. Як відомо, іменники на *-ня* утворюються від дієслів. Перший іменник походить від дієслова *угрупувати*, тому є безумовно правильним. Другий походить невідомо звідки – оскільки в українській мові немає дієслова *угрупувати*. Отже, він суперечить законам українського словотворення і тому не є коректним (зауважимо, що іменник *угруповування*, що позначає повторювану дію, походить від дієслова *угруповувати* і є цілком „законним”). Те ж саме стосується й новотворів *устаткування, припасовання*.

Дальний: *дальній* – *далекий*. *Дальній* – це той, що розташований, розміщений чи діє далі від інших, і не обов'язково *далекий*: *дальній куток, дальня кишеня, дальнє світло*. Антонімом є прикметний *ближній*. Але не зле мати на увазі, що російські терміни *дальноедействие, дальнобойность, дальность обнаружения* тощо, які морфологічно корелюють зі словом *дальній* (із міркувань милосвучності), за змістом пов'язані з лексемою *далекий* – отже, їм відповідають українські терміни *далекодія, далекобійність, далекість виявлення*.

Руйнівальний – *руйнівний, керувальний* – *керівний, рятувальний* – *рятувальний*. Перші слова походять від віддієслівних іменників *руйнування, керування, рятування* відповідно і тому стосуються процесу. Крім того, суфікс *-аль-* надає відтінку активності. Отже, тут йдеться насамперед про здатність самочинно виконувати задані дії, що мають ознаки регулярності чи комплексності (у деяких випадках, залежно від контексту, ця здатність

відображає *призначення* виконувати певну дію): *руйнівальне навантаження* (це навантаження, здатне зруйнувати зразок), *керувальне поле* (ідеться про регулярну *здатність* поля керувати рухом частинок або ж *призначення* керувати ним), *рятувальний човен* (призначений для рятування). Прикметники *руйнівний, керівний, рятувальний*, а також *машинобудівний, бунтівний, вказівний, чарівний* походять від іменників *руйнівник, керівник, рятувальник, машинобудівник, бунтівник, вказівник, чарівник* відповідно і тому мають значення цілісної властивості як застиглої, неповторюваної, не роздільної на частини ознаки, не пов'язаної з дією: *руйнівний ураган* (це ураган-руйнівник, тобто стихія з ознаками руйнівного чинника), *керівна посада* (це посада керівника), *рятувальна думка / соломинка* (думка / соломинка, яка відіграє роль єдиного рятувальника), *бунтівна вдача* (вдача бунтівника як загальна ознака, характеристика людини), *вказівний палець* (палець із властивостями вказівника), *чарівна панночка* (має властивість причаровувати), *чарівна паличка* (паличка-чарівник, яка має чарівні властивості). Зауважмо, що *здатність* і *призначення* вказівного пальця значно ширші, ніж давати вказівки; *вдача* не має *здатності* чи *призначення* бунтувати, а *панночки* не *призначені* причаровувати (хоч і *здатні* на таке). У багатьох випадках відповідний російський іменник має морф *-итель*: *разрушитель, руководитель, спаситель, машиностроитель*. Якщо в російському відповіднику цього морфа немає, то в українській мові прикметник від такого іменника здебільшого не утворюється: *танцівник* (рос. *танцовщик*, немає „танцівний”), *працівник* (рос. *работник*, немає „працівний”). Це вказує на наявність певного граматичного правила. Частковим винятком із цього правила є прикметник *істівний*, який теж має значення властивості як застиглої ознаки, але не має відповідного іменника. Отже, прикметники цього останнього типу не завжди розвинені в мові, оскільки не в усіх випадках існує відповідний іменник. У цьому разі вживається прикметник іншої форми.

Деякі інші особливості перекладу з російської та англійської мов. Іноді російські звороти, де абстрактні іменники вжиті у множині, доцільно перекладати одинокою: *в парах спирта – у парі спирту*. Але коли йдеться про конкретне значення (як правило, тут уживаються або мають на увазі слова „тип”, „вид”, „значення” тощо), то множина перекладається множиною. *Сильные и слабые взаимодействия – сильні та слабкі взаємодії* (тобто типи взаємодії). *Высокие давления – високі тиски* (тобто високі значення тиску). *Магнитный момент, який виникає під впливом внутрішніх електростатичних взаємодій між електронами*: тут ужито множину, тому що йдеться про численні *акти* взаємодії.

Треба обережно ставитися й до перекладу російського слова „качать”. Не забуваймо, що *качати* – це *котити*, а *викачатися* можна в багнюці. У російській мові це слово вживається в кількох значеннях, і до кожного з них українська має точний відповідник. Якщо йдеться про маятниковоподібний рух із нижнім закріпленням („шатание”) – то це *хитання*, з верхнім – *гойдання*. Якщо йдеться не про маятниковий рух, а подачу енергії чи частинок („нагнетание”) – то це

нагніт, подача. Волна накачки – хвиля **нагніту**, хвиля **подачі**. Якщо ж ідеться про файл (фільм, музику тощо), то російському жаргонному термінослову „скачать” (англ. *download*) відповідають українські *звантажити, списати; скопіювати, здублювати; скинути* (рос. *сбросить*).

Не зовсім вдалими відповідниками англійського терміна *default* (*value, standard, etc.*) є „по замовчуванню” чи „за промовчанням”. І. Кульчицький і Б. Філь радять кращий варіант: „за налаштуванням” (а редактор пропонує: „як налаштовано”) [10:91]. Але варто враховувати, що прийменникові конструкції є небажаними в побудові терміносполучень – тим більше, що тут відбувається синтаксичне калькування російського звороту „по умовчанию”. Тому, подібно до сполучень „вбудована шафа”, „впроваджений атом” тощо кращим варіантом перекладу терміна *default* видається прикметник *влаштований* (стандарт), *влаштована* (величина).

Послідовне та поєднане застосування статистичного й аналітичного методів дає змогу виразно окреслити мовні тенденції, закономірності та правила, які регулюють уживання розглянутих слів і зворотів, і сформулювати відповідні правописні рекомендації. І за цим зразком можна вишукувати шляхи до правильного вживання багатьох інших мовних реалій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вакуленко М. О. Російсько-український словник фізичної термінології / М. О. Вакуленко ; за ред. проф. О. В. Вакуленка. – К. : Поліграф. центр Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка, 1996. – 236 с.;
2. Вакуленко М. О. Англійсько-німецько-російсько-український комп'ютерний словник природничих термінів : (фізика) [Електронний ресурс] / М. О. Вакуленко, О. В. Вакуленко. – [INTAS-UA № 95-263]. – 1996-1998.;
3. Вакуленко М. Про “складні” проблеми українського правопису (українська латиниця, запозичені слова та ін.) / Максим Вакуленко. – К. : Курс, 1997. – 32 с.;
4. Вакуленко М. Термінологічні тонкощі вживання деяких українських лексем / М. Вакуленко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2008. – Вип. 19. – С. 32–35.;
5. Вакуленко М. О. Тлумачний словник із фізики : [6644 статті] / М. О. Вакуленко, О. В. Вакуленко. – К. : Видавн.-поліграф. центр „Київський університет”, 2008. – 767 с.;
6. Гінзбург М. Д. Що таке технічна олія і що таке олива? / М. Д. Гінзбург // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2005. – № 1. – С. 21-23.;
7. Караванський С. Мовні віруси / Літ. Україна. – 2006. – 27 квітня.;
8. Кочерга О. Про засади укладання двомовних перекладних термінологічних словників / Ольга Кочерга, Наталія Непийвода // Матеріали II Всеукр. наук. конф. [„Українська термінологія і сучасність”]. – К. : Ін-т укр. мови НАН України, 1997. – С. 27-32.;
9. Куземська Н. Складне (але не безпросвітне) змагання з мовними негараздами / Наталія Куземська // Тези 4-ої Міжнар. наук. конф. [„Проблеми української науково-технічної термінології”], (17-20 грудня 1996 р.). – Львів : Вид-во Держ. ун-ту „Львівська політехніка”, 1996. – С. 159.;
10. Кульчицький І. Default: „по замовчуванню” чи „за налаштуванням”? / І. Кульчицький, Б. Філь // Вісник Нац. ун-ту „Львівська політехніка”. Серія „Проблеми української термінології”. – 2009. – № 648. – С. 88-91.;
11. Словник української мови : в 11 тт. / редкол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. I-XI.;
12. Словотвір сучасної

української літературної мови / [Г. М. Гнатюк, К. Г. Городенська, А. А. Грищенко, Н. Ф. Клименко та ін.]. – К. : Наукова думка, 1979. – 408 с.; 13. Широков В. А. Інтегрована лексикографічна система „Словники України” 3.1 : близько 254000 слів [Електронний ресурс] / В. А. Широков, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко, О. М. Костишин, К. М. Якименко. – [ПЗ використовує формат баз даних та програмні бібліотеки словників © „Парадигма”, 2007]. – К. : Довіра, 2007. – 1 CD-ROM.

Вербич Н.С. (Київ, Україна)

Явище сандгі в лінгвістиці

У статті описано явище сандгі в лінгвістиці. З'ясовано ступінь розпрацювання питань, пов'язаних із звуковими змінами на межі мовних одиниць в українській мові.

Ключові слова: сандгі, звукові зміни, асиміляція, оглушення / одзвінчення приголосних.

В статье описано явление сандхи в лингвистике. Определены основные вопросы, связанные со звуковыми явлениями на границе речевых единиц, требующие решения на материале украинского языка.

Ключевые слова: сандхи, звуковые изменения, асимилиция, оглушение / озвончение согласных.

In the article deals the phenomenon of sandhi on linguistics. We defined the basic problems of sandhi, which require consideration in Ukrainian language.

Key words: sandhi, sound changes, assimilation, voicing and devoicing of obstruents.

Поняття сандгі ввели давньоіндійські граматисти для позначення звукових змін на межі морфем або слів. У санскриті є певний набір правил вимови звуків у зазначених позиціях, зокрема, однакові голосні переходять в один довгий голосний звук, спостережено зміни двох різних голосних при збігові, зазнає змін навіть останній компонент дифтонгу, якщо наступне слово починається з голосного, окремі голосні змінюються й на початку слова, якщо попереднє слово закінчувалося на голосний. Меншою мірою такі зміни характерні для приголосних, хоча й для них є свої правила сполучуваності. Вимова голосних і приголосних на межі морфем або слів типологічно нічим не відрізняється.

Мовознавці розрізняють «внутрішні сандгі» – на межі морфем у простому слові, та «зовнішні» – на межі окремих слів або компонентів складного слова.

Деяко пізніше цим терміном почали позначати зміни в так званих тональних мовах – йдеться про нефонологічне контекстне варіювання тонів, залежне від граматичного наповнення фрази або її частини. Зокрема, В. Касевич потрактував в одній зі своїх робіт явище асиміляції тонів в африканських мовах (група банту, ква, зокрема зулу, еве) як експансію тонів: у певній послідовності морфем «сильний» тон асимілює або всі інші тони, що є в синтагмі, фразі, або ж всі тони праворуч від домінантного [3, 336-337].

Мета цієї статті – визначити основні вияви сандгі в лінгвістиці, з'ясувати ступінь розпрацювання питань, пов'язаних зі звуковими змінами на межі мовних одиниць в українській мові.